

Morfeemfinale *r*-deleesje yn bûgingen, ôfliedingen en gearsettingen*

Pieter Duijff en Frits van der Kuip

Summary

In all Germanic languages, weakening or even deletion of r is possible. In Frisian, r-deletion before consonants is even rather common. Since about 1900, r-deletion in Frisian has often been discussed in linguistic literature, but a complete picture of this phenomenon is still lacking. The aim of this article is to present a complete description of r-deletion in Frisian at the end of morphemes in derivations as well as in compounds.

Taking as point of departure our own pronunciation of Frisian, we will describe the realisation of r in different linguistic environments: before inflectional and derivational suffixes, at the end of prefixes and at the end of the first part of compounds. Every individual realisation will be compared with those given in relevant linguistic literature.

We will conclude with a sketch of a pattern of r-deletion, which turns out to be obligatory if there is no syllable boundary after r and optional before a syllable boundary. Moreover, r-deletion is more predictable after a long vowel than after a short one. The exceptions to the rule will be discussed at the end of the conclusion.

1. Ynlieding

Ferswakking of útfal fan de *r* is in ferskynsel dat yn alle Germaanske talen en taalfariëteiten foarkomt (cf. Van Bezooijen 2006:3-4). It Frysk, dat gewoanwei in tongepunt-*r* hat, foarmet dêr gjin útsûndering op: de morfeemfinale *r* kin útfalle foar konsonanten, útsein *h*. Yn de Fryske taalkundige literatuer wurdt de útfal ûnder mear taskreaun oan de ynfloed fan de koronale folchkonsonant. De Schutter & Taeldeman (1994:74) konstatare it selde foar Nederlânske dialekten. Utfal fan de *r* is net ferwûnderlik as men betinkt dat koronale konsonanten it selde artikulaasjeplak hawwe as de alveolêre *r*. De foarôfgeande fokaal wurdt likegoed neamd as begeunstiger fan *r*-útfal of -ferswakking. Sjoch bygelyks Boelens (1952), dy't foar it Frysk konstatare

* Mei tank oan de redaksje fan *Us Wurk* en Arjen Versloot foar weardefolle opmerkingen by in eardere ferzje fan it stik.

ret dat de *r* makliker nei in lange fokaal of in delgeande diftong as nei in koarte fokaal of in opgeande diftong útfalt. Van den Heuvel & Cucchiarini (2001) konstatearje foar it Nederlânsk ek dat de *r* makliker nei in lange as nei in koarte fokaal útfalt. Utfal fan de *r* is út it eachpunt fan taalekonomy begryplik, omdat foar it realisearjen fan in lang lûd mear (útstreamende) lucht nedich is as foar in koart lûd.

Yn dit artikel rjochtsje wy ús allinnich op de *r* oan de ein fan morfemen en wy beheine ús dêrby ta ôfliedingen en gearsettingen. Utfal fan de *r* yn de sandhi litte wy dus bûten beskôging (cf. Van der Meer & De Graaf (1986:317-319), Sipma (1913:22-23)). Wy behannelje ek net de *r*-deleesje foar koronalen yn grûnwurden, lykas yn *bern*, *hurd*, *kears* en *swart*, dy't histoarysk sjoen de *r* al lang kwyt binne¹, en yn affiksen lykas *aarts*- en *-kert* en yn augminten lykas *-ers*.

Us beskriuwing fan de realisaasjes fan de *r* binne basearre op ús útspraak fan it Frysk. Dy realisaasjes komme net altyd oerien mei dy't yn de literatuer fan de lêste hûndert jier beskreaun binne. Yn dy literatuer sels binne de mieningen oer *r*-deleesje soms ek ferdield, al mei al in oanwizing derfoar dat *r*-deleesje in fariabel ferskynsel is.

De literatuer oer *r*-deleesje is tige ûngelikens fan aard en omfang. Guon auteurs basearje har suver op observaasje (bygelyks Eijkman 1907, Van Bezooijen 2006), oaren op yntrospeksje en observaasje (bygelyks Boelens 1952, 1953) of allinne yntrospeksje (bygelyks Hoekema (1954)). By wer oaren is it net dúdlik oft it om observaasje, yntrospeksje of beide giet.

De *r*-deleesje wurdt yn de literatuer net altyd like wiidweidich beskreaun. Yn oersjochswurken, lykas de grammatika's fan Popkema (2006) of Tiersma (1999), komme by de beskriuwing fan *r*-deleesje begryplikernôch net alle omkriten dêr't de *r* yn foarkomt oan 'e oarder. Yn it artikel fan Boelens (1952) wurdt dêrfoaroer wol in frij wiidweidich byld sketst fan *r*-deleesje yn gearsettingen en ôfliedingen, mar it byld is likemin folslein.

Yn dit artikel wolle wy in folslein byld jaan fan de taalkundige omkriten dêr't de *r* neffens ús yn útfalle of stean bliuwe kin. Wy sille dêrby neigean oft der yn de *r*-deleesje ek in beskaat patroan oan te wizen is.

1. Resint ûntliende grûnwurden, lykas *sport* en *modern*, kinne wol mei in *r* útsprutsen wurde. Van Bezooijen (2006:166, 174 noat 9) ferklearret it feit dat in treddepart fan har ynformanten de *r* yn *kers* realisearret as in fonologyske ynterferinsje. De Haan (1997:68) konstatearret itselde: 'Another case of phonological interference within the Frisian consonant system involves the process of *r*-deletion.' Neffens him wurdt yn bygelyks *earst*, *barst*, *kaart*, (*hy*) *leart* en *moard* de *r* hieltyd mear realisearre.

2. *Beskriuwing*

Yn dizze paragraaf steane tabelsgewiis ús realisaasjes fan de *r* yn ûnderskate taalkundige omkriten, te witten koronalen of net-koronalen *nei* de *r* en lange fokalen en delgeande diftongen, koarte fokalen en opgeande diftongen of sjwa *foar* de *r*. De sjwa is in koart lûd, mar hâldt him yn it Frysk en it Nederlânsk fonologysk as in lang lûd (Visser 1997:34-37, resp. Booij 1995:19 en Trommelen 1984:66-67) en dêrom behannelje wy him apart.

Der binne nammers net folle gefallen fan *r*-útfal nei in sjwa mooglik, want meastal kin *-er-* ta *r* syllabisearje. Syllabisearring keart *r*-útfal op: in syllabyske konsonant kin neat (mear) oan feroarje (Dyk 1987:131-133, Van der Meer & De Graaf 1986:320, Tiersma 1979:140-143, Visser 1997:315). Nei de healfokalen *i* en *u* en de nasalen *n* en *ŋ* syllabisearje wy *-er-* net ta *r*, en dan is *r*-útfal al mooglik.

It *r*-teken yn de tabellen wol sizze dat de *r* stean bliuwe moat, de *r* tusken heakjes betsjut dat útfal opsjoneel is, en it nulteken stiet foar folsleine útfal. In minder sterke of swakke útspraak fan de *r* rekkenje wy net ta *r*-útfal, mar ta *r*-realisaasje. In lizzend streekje wol sizze dat de *r* yn de oanbelangjende omkrite net foarkomt.

Nei elke tabel folgje foarbylden fan al de mooglike taalkundige omkriten en dêrnei ferlykje wy ús realisaasjes mei dy yn de eardere literatuer.

2.1 *r foar in bûgingssuffiks*

De bûgingssuffiksen dy't oan in morfeem útgeand op *-r* hechte wurde kinne, hawwe in koronaal yn de onset of besteane út in koronaal. De *r* wurdt net realisearre en it makket dêrby neat út oft oan de *r* in lange of koarte fokaal of in sjwa foarôf giet. Sjoch tabel 1. Yn de literatuer wurdt fierhinne itselde byld sketst.²

Foar de folgjende suffiksen sjogge wy net-realisaasje fan de *r*.

a. *meartalssuffiks -s*:

- nei in lange fokaal: *broers*, *dekôrs*, *ynterieurs*, *rinteniers*, *stukadoars*, *trottoirs*.
- nei in koarte fokaal: *foars* [fʏas]. Yn oaneigene wurden lykas *bars*, *dollars*, *fentilators* bliuwt de *r* lykwols stean.
- nei in sjwa: *brouwers*, *flaaiers*, *frijers*, *roeiers*, *skriuwers*.

2. Sjoch Van Bezooijen (2006:154-155, 157, 217, 219), Dyk (1987:131), Eijkman (1907:37), Hoekstra (2001:87), Popkema (2006:77), Sipma (1913:22), Tiersma (1979:140), (1999:29) en Visser (1997:127, noat 55).

		lang	koart	sjwa (-syl)
+koronaal	meartals <i>-s</i>	∅	∅	∅
	komparaasjesuffiksen <i>-der</i> , <i>-st</i>	∅	∅	-
	genityf <i>-s</i>	∅	∅	∅
	augmint <i>-s-</i>	-	-	∅
	tiidwurdsútgongen <i>-st</i> , <i>-t</i> , <i>-de(n)</i> , <i>-d</i>	∅	∅	∅

Tabel 1 r foar in bûgingssuffiks

Tiersma (1979:140-141) wiist derop dat foar de meartals-*s* guon minsken de oanstriid hawwe om de *r* justjes te artikulearjen. Utfal fan de *r* liket by him opsjoneel te wêzen. De jongste grammatika fan it Frysk hâldt sûnder foarbylden te neamen itselde út: ‘De *r* vervalt ook voor suffixen (inclusief buigingsuitgangen) die met een dentaal beginnen: (...); bij meervouds-*s* (...) overigens niet altijd.’ (Popkema 2006:77).

Van der Meer & De Graaf (1986:320) geane út fan útfal fan in net-syllabisearre [r] foar ‘(...) all non-syllabic suffixes beginning with an alveolar (...)’. Omdat neffens harren syllabisearring fan [ər] net ferplichte is, kin by harren yn it meartal *hynders* bygelyks de *r* sonantysk wurde, mar likegoed útfalle. Tiersma (1979:140-141) en Van Bezooijen (2006:155-156, 218) obstrewearje yn datsoarte gefallen ek in útspraak mei in syllabyske *r*, mei in gewoane *r* of sûnder *r*.

b. *komparaasjesuffiksen -der*³ en *-st*:

- nei in lange fokaal: *djoerder*, *djoerst*, *goarder*, *goarst*, *raarder*, *raarst*.
Van Bezooijen (2006:154-155, 217) obstrewearret lykwols dat har 26 ynformanten de *r* yn komparativen gauris net útsprekke, mar yn superlativen al, te witten *djoerst*, *soerst*, *tearst*, *gearst* en *swierst*.
- nei in koarte fokaal: *djurder*, *djurst*, *fierder*, *fierst*, *toarder*, *toarst*.
- nei in sjwa: foar de komparaasjesuffiksen *-der* en *-st* soe men *r*-útfal ferwachtsje yn adjektiven útgeand op *-ier* [-jər] en *-wer* [-wər], mar dy ad-

3. De komparatyffoarming is gewoanwei mei *-er*, mar as it grûnwurd útgiet op *-r*, dan is it allomorfe suffiks *-der* regel. Men kin ek útgean fan *d*-ynsersje tusken in stam op *-r* en it komparaasjesuffiks *-er*, dy't nei in stam op *-l* of *-n* opsjoneel is, mar omdat wy ús hjir uteraard beheine ta stammen op *-r*, kieze wy yn ús beskriuwing foar it allomorfe suffiks *-der*. Foar in yngeande beskriuwing fan de *d*-ynsersje foar it suffiks *-er* sjoch Visser (1997:161-163):

jektiven komme better net te witten net foar; útsein *neier*, mar dêr wurdt net nochris in komparaasjesuffiks oan hechte.

c. *partitive genitive -s*:

- nei in lange of koarte fokaal: (*wat*) *raars*, *soers*, *swiers*; (*wat*) *toars* [tuas]. Yn oaneigene wurden mei in koarte fokaal lykas (*wat*) *bizars* falt de *r* lykwols net út.

Visser (1997:127, noat 55) hat oan no ta de iennichste west dy't dizze gefallen beskriuwt. Neffens him falt de *r* foar dit suffiks nei lange fokalen en delgeande diftongen ek altyd út, mar nei koarte fokalen en opgeande diftongen is er opsjoneel.

- nei in sjwa: (*wat*) *nijers*.

d. *augmint -s-*:

- nei in sjwa: *roeierskursus*, *skriuwerswykein*.⁴

J.J. Hof hellet yn in brief út 1948⁵ in skriftlike meidieling fan J.H. Brouwer oan: 'Yn bakkersfeint, boartersguod siz ik net in folsleine *r*, mar like min kin ik sizze, dat er finael fordwoun is; it is, tinkt my, sa: men makket risselewaesje om in *r* to sizzen, *mar lit it op healwei of al earder sitte*.' By Brouwer liket dus sprake te wêzen fan in net-realisearre konsonant.

e. *tiidwurdsútgingen -st, -t, -de(n), -d*:

- nei in lange fokaal: *learst*, *skeart*, *smoarde*, *waard*.

Allinnich Van Bezooijen (2006:157, 219) konstataret by guon fan har ynformanten behâld fan de *r* yn *leart*, *learde*, *leard*, *blêrt*, *blêrde*, *blêrd*.

- nei in koarte fokaal: *bedjerst*, *heart*, *smarde*, *ward*.
- nei in sjwa: *beierst*, *tongert*, *waaiert*.⁶

4. Der is ferskil tusken NN-gearsettingen mei *s*-augmint, mei as earste lid in ôflieding op *-er*, en VN-gearsettingen mei *ers*-augmint (Hoekstra 1998:39, 44). *Roeierskursus* bygelyks, heart ta de earste kategory en hat de struktuer *roeier + s + kursus* (= kursus foar roeiers), *boartersguod* heart ta de twadde kategory en hat de struktuer *boart + ers + guod* (= guod om mei te boartsjen). Sokke VN-gearsettingen falle bûten ús ûndersyksobjekt. De *r* leit hjir net op in morfeemgrins, mar sit yn in morfeem, te witten it augmint *-ers-*.

5. Brief 2 oktober 1948 oan J. Westerhof, Rotterdam (Tresoar, Ljouwert).

6. Doetiidsfoarmen op *-de(n)* en *-d* komme nei *-er* net foar. It giet hjir nammentlik altyd om je-tiidwurden mei in stam op *-er* dy't njonken de reguliere foarmen op *-est* en *-et* ek ferkoarte foarmen op *-st* en *-t* hawwe.

2.2 r foar in ôfliedingssuffiks

Yn dizze paragraaf komme allinne echte suffiksen oan bod en net healsuffiksen lykas *-boel*, *-fol*, *-frij*, *-guod*, *-mannich*. Dy meie har wol as suffiksen hâlde en drage, mar omdat it selsstannige wurden binne, behannelje wy se by de gearsettingen ûnder paragraaf 2.4.

Yn tabel 2 kin men sjen dat foar in ôfliedingssuffiks dat in koronaal yn de onset hat of út in koronaal bestiet, *r*-deleesje opsjoneel, of sels ferplichte (foar *-der*, *-s(k)*, *-te*) wêze kin, en foar in ôfliedingssuffiks mei in net-koronaal de *r*-meast stean bliuwt. By de sjwa falt op dat *r*-deleesje allinnich foar *-s(k)* ferplichte is.

De lingte fan de foargeande fokaal spilet ek in rol by de realisaasje fan de *r*. Nei in lange fokaal kin of moat er hast altyd útfalle, útsein foar *-ke*, wylst er nei in koarte fokaal meastal stean bliuwe moat.

Foarbylden fan opsjonele *r*-deleesje nei in lange fokaal en foar in koronaal binne *kleurleas*, *sfearleas*; *earlik*, *gefaarlik*, *wierlik*; *jierliks*; *bekearling*, *hierling*; *fersiersel*, *kleursel*; *gernierske*, *pastoarske*; *hearskip*; *earsum*.

In part fan de literatuer beskôget *r*-útfal hjir lykas by ús as opsjoneel.⁷ As foarbylden wurde suver allinnich de suffiksen *-lik* en *-sum* neamd. By de ynformanten fan Van Bezooijen (2006:157-158, 220) hawwe *gefaarlik* en *learsum* in opsjonele *r*, wylst yn de wurden *dierlik* en *natuerlik* de *r* altyd stean bliuwt. Neffens Hoekstra (2001:87) is de *r* foar ôfliedingssuffiksen lykwols altyd stom. As foarbylden neamt er *wierlik* en *djoerte*.⁸

Foarbylden mei ferplichte *r*-deleesje binne: *hierder*, *doarwaarder*; *boersk*, *singeliërsk*; *beroerte*, *gefaarte*. Yn de literatuer wurdt *r*-deleesje allinnich foar it suffiks *-te* behannele en as ferplichte beskôge.⁹

Foarbylden nei in lange fokaal foar in net-koronaal binne *dierber*, *omkearber*, *ûnfersteuerber*; *mearfâld*, mei opsjonele *r* en *bierke*, *boerke*, *hearke*¹⁰, *postuerke*, *snaarke* mei *r*-behâld.

7. Sjoch Popkema (2006:77), Sytstra & Hof (1925:62-63) en Tiersma (1979:141), (1999:29).

8. *r*-útfal foar de ôfliedingssuffiksen *-lik* en *-te* hawwe âlde papieren. Yn it Midfryske part fan de taaldatabank fan de Fryske Akademy komt *earlik* alve kear mei in *r* foar, mar ek twa kear sûnder, by Bogerman (1551) en Eelke Meinderts (1779). It wurd *gefaarlik* komt twa kear mei in *r* foar en ien kear sûnder, yn 1796; it wurd *geboarte* komt tolve kear mei in *r* foar en ien kear sûnder, yn 1796.

9. Sjoch Boelens (1952:61), Hoekema (1954:138) en Hoekstra (2001:87).

10. Oan it minimale pear *hearke* en *heake* is te sjen dat útfal fan de *r* yn it earste wurd frjemd wêze soe.

		lang	koart	sjwa (-syl)
+ koronaal	<i>-der</i>	Ø	Ø	(r)
	<i>-leas</i>	(r)	r	(r)
	<i>-lik</i>	(r)	(r)	-
	<i>-liks</i>	(r)	(r)	-
	<i>-ling</i>	(r)	r	(r)
	<i>-sel</i>	(r)	(r)	-
	<i>-s(k)</i>	Ø	-	Ø
	<i>-ske</i>	(r)	-	(r)
	<i>-skip</i>	(r)	r	(r)
	<i>-sum</i>	(r)	r	-
	<i>-te</i>	Ø	Ø	-
- koronaal	<i>-ber</i>	(r)	r	r
	<i>-fâld</i>	(r)	-	r
	<i>-ke</i>	r	r	r
	<i>-kert</i>	-	r	-

Tabel 2 r foar in ôfliedingssuffiks

Foarbylden mei *r*-behâld nei in koarte fokaal en foar in koronaal binne *warleas*; *stjerling*; *bruorskip*, *buorskip*; *duorsum*, *sparsum*. Hoewol't wy hjir de *r* meastentiids realisearje, hawwe wy lykwols de oanstriid om foar de suffiksen *-lik*, *-liks* en *-sel* de *r* útfalle te litten (*beswierlik*, *ferdjerlik*, *stjerlik*; *jierliks*; *smarsel*) en foar de suffiksen *-der*, *-te* falt er nei koarte fokalen sels altyd út (*ballonfarder*, *fluorder*; *djurte*, *fierte*, *stjerte*). Foar net-koronalen giet it om de trije suffiksen *-ber*, *-ke* en *-kert*: *fertarber*, *hearber*, *warber*; *doarke*, *fearke*, *karke*, *papierke*, *stjerke*, *tuorke*; *gluorkert*.

Yn de literatuer komt útfal nei koarte fokalen net wiidweidich oan de oarder.¹¹ By Popkema (2006:77) liket *r*-útfal opsjoneel te wêzen: 'De *r* vervalt (...) bij de suffiksen *-lik* (...) en *-sum* (...) overigens niet altijd.'

Foarbylden nei in sjwa en foar in koronaal binne *kuierder*, *slingerder*, *skriuwerleas*; *fjouwerling*; *eigenerske*; *skriuwerskip*, mei opsjonele *r*, en *Easterlauwersk* mei in ferplichte útfal fan de *r*. Foarbylden foar in net-koronaal binne *beneierber*; *fjouwerfâld*; *lijerke*, *poeierke*, *skroevedraaierke*, mei *r*-behâld.

11. Van Bezooijen (2006:157-158, 220) hat de wurden *duorsum* en *sparsum* ôffrege en har ynformanten litte dêr de *r* altyd stean. Boelens (1952:60, 61) neamt de foarbylden *kuorkerinne* en *skierkert* (útspraak mei *r*).

De literatuer jout amper omtinken oan de realisasje fan de *r* nei in swja en foar in ôfliedingssuffiks. Van der Meer & De Graaf (1986:320) wize op it adverbium *simmers dêr*'t de útspraken sûnder *r* en mei sonantyske *r* beide mooglik binne.¹² Foar de twa perifeare dialekten Hylpersk en Skiermûntseagersk wurdt wiisd op *r*-útfal yn de wurden *sommers(k)* en *winters(k)*, dêr't wy nammers yn it Frysk syllabisearje. By Eijkman (1925:109) en Van der Kooy (1937:28) falt de *r* altyd út, by Visser & Dyk (2002:511, 655) is er opsjoneel.

2.3 *r* oan de ein fan in prefiks

Yn dizze paragraaf komme lykas by de ôfliedingssuffiksen, allinnich echte prefiksen oan bod.¹³ Healprefiksen lykas *oer-*, *poer-*, *smoar-*, *spier-*, allegearre yn de betsjutting fan 'tige', beskôgje wy wer as lid fan in gearsetting (sjoch paragraaf 2.4).

De slot-*r* fan prefiksen falt maklik út, en dêrby makket it neat út oft de folchkonsonant al of net in koronaal is. De foargeande fokaal kin al ferskil meitsje. As dy lang (*oer-*) of koart (*wjer-*) is, is de realisasje fan de *r* opsjoneel, mar as it in sjwa (*fer-*) is, falt er altyd út.¹⁴ Sjoch tabel 3.

	lang	koart	sjwa (-syl)
	<i>oer-</i>	<i>wjer-</i>	<i>fer-</i>
+ koronaal	(r)	(r)	∅
- koronaal	(r)	(r)	∅

Tabel 3 *r* oan de ein fan in prefiks

-
12. 'Our impression is that [əs(t)] and [ət] are more common than [rs(t)] and [rt]. The latter two, though quite in line with the behavior of syllabic [r] elsewhere, may be partly due to analogy: [stm̩r], so also [stm̩rs].'
13. It prefiks *oar-* behannelje wy hjir net. It is net mear produktyf en komt noch foar yn wurden as *oardiel*, *oarloch* en *oarsaak* (Hoekstra 1998:66). Twaliddige prefiksen lykas *alder-*, *hyper-*, *ynter-*, *okker-*, *super-* behannelje wy ek net. Dy hawwe by ús syllabisearring en dêrmei is *r*-útfal net mear mooglik: *alderdanichst*, *hypernerveus*, *ynterdissiplinêr*, *okkerdeis*, *supersoanysk*; *alderbêst*, *hyperboal*, *ynterfokaal*, *okkerwyks*, *supermacht*.
14. By eksklamatyf gebrûk behâldt it prefiks de *r* en krijt de útspraak [f̩r]: *ferdikke!*, *fergemy!* Sjoch Sytstra & Hof (1925:63), Boelens (1952:63) en Dyk (1987:132, noat 12). Dyk wiist eksplisyt op syllabisearring.

Foarbylden fan ôfliedingen mei de prefiksen *oer-* (= ‘âldste’, ‘earste’) en *wjer-* binne: *oerdrift, oertiid; oerbosk, oerknal; wjerljochtsje, wjerspegelje; wjergera, wjerkeatse, wjerwurd*.

By Sipma (1913:22) kin de *r* lykas by ús útfalle, mar by Hoekstra (2001:87) falt er altyd út.

Foarbylden fan ôfliedingen mei it prefiks *fer-* binne: *ferdivedaasje, ferlieze, ferside, ferstân, fertinke; ferbân, ferfalskje, ferjitte, fermidden, ferpoffe, ferwar*.

Yn de measte literatuer falt de *r* altyd út.¹⁵ By Sytstra & Hof (1925:63) falt er ek altyd foar konsonanten út mei mooglike útsûndering fan de *j*: ‘(...) bij het voorvoegsel *for-* (...) [wordt] de *r* slechts (...) een enkele maal voor *j* [gehoord].’ By Sipma (1913:22) is útfal opsjoneel: ‘(...) *r* is often assimilated, at least in ordinary speaking (...) when followed by a consonant, even by *j*, but especially before dental sounds.’ By de ynformanten fan Van Bezooijen (2006:159, 221) is útfal ek opsjoneel. In apart gefal is Hoekema (1954:137), dy’t *r* foar koronalen útfalle en foar net-koronalen stean lit.

2.4 *r* oan de ein fan it earste lid fan in gearsetting

Tabel 4 lit sjen dat *r*-realisaasje oan de ein fan it earste lid fan gearsettingen fan ferskillende faktoaren ôfhinget. Nei in lang lûd kin de *r* útfalle, mar nei in koart lûd moat er stean bliuwe. It makket dêrby neat út oft de folchkonsonant al of net in koronaal is. Nei in sjwa dêrfoar spilet koronaliteit al in rol. Foar in koronaal kin de *r* útfalle, mar foar in net-koronaal bliuwt er altyd stean.

	lang	koart	sjwa (-syl)
+ koronaal	(r)	r	(r)
- koronaal	(r)	r	R

Tabel 4 *r* oan de ein fan it earste lid fan in gearsetting

Foarbylden mei in lange fokaal yn it earste lid: *fjoertoer, glazuerlaach, klearstean, poerlik, skearsjippe, smoardro k, spierneaken, waarsiik; fearkrêft, kearmannich, klearmeitsje, koarknaap, papierboel, papierwinkel, poerfrjemd, smoarfol, soerbrânen, transferfrij, waarpraatsje*.

15. Sjoch Boelens (1952:62), Dyk (1987:131-132), Hoekema (1954:137), Hoekstra (2001:87), Popkema (2006:77), Tiersma (1979:141), (1999:29) en Visser (1997:127, noat 55).

Yn de measte literatuer wurdt lykas by ús *r*-útfal hjir as opsjoneel beskôge.¹⁶

Visser (1997:127, noat 55) hat lykwols altyd in nul-realisaasje. Hoekema (1954:137-138) hat foar koronalen ek in nul-realisaasje fan de *r*, mar as in net-koronaal op de *r* folget, lit er de *r* nea útfalle. De ynformanten fan Van Bezooijen (2006:159, 222) litte in hiel oar byld sjen: foar net-koronalen is by harren de *r*-realisaasje opsjoneel, mar foar koronalen bliuwt er by harren hast altyd stean.

Foarbylden mei in koarte fokaal yn it earste lid: *buordoarp*, *fjurstien*, *harspit*, *mardyk*, *parsop*, *tartonne*; *earkrûper*, *flierplanke*, *fuorman*, *karbrief*, *kuorbal*, *smarguod*, *snorfyts*, *sparpot*.

Yn de measte literatuer bliuwt de *r* lykas by ús stean.¹⁷ By Popkema (2006:77) is *r*-realisaasje lykwols opsjoneel. By Hoekema (1954:137-138) spilet de fokaallange gjin rol, mar allinnich koronaliteit. Foar koronalen falt by him de *r* út, en by foar net-koronalen bliuwt er stean.

Yn in beheind tal wurden hawwe wy de oanstriid om de *r* al útfalle te litten: *buorfamke*, *buorfrou*, *buorjunge*, *buorlju*, *buorman*, *harsels*, *skuordoar*, *skuorside*. Neffens Boelens (1952:60-61) is útfal yn *buorfrou* net mooglik: ‘As immen (buOfrO) sizze soe, waerd dat as telforminken, as krûm praet opnommen’.

Foarbylden mei in sjwa yn it earste lid en foar in koronaal binne *fjouwertal*, *hjouwersek*, *poeierdoaze*, mei opsjonele *r*; foarbylden foar in net-koronaal binne *fjouwerbaansdyk*, *hjouwermoal*, *poeiermolke*, mei *r*-behâld.

De literatuer beskriuwt allinnich gefallen dêr't yn syllabisearre wurde kin. Apart dêrby moat Hoekema (1954:138) neamd wurde. Foar koronalen lit er de *r* útfalle (*hynderseleksje*, *wetterdaam*, *wetterlân*) en foar net-koronalen (*bûterfabryk*, *modderfet*) lit er him stean.

	lang	koart
	<i>dêr, foar, oer, wêr</i>	<i>ear, foar, hjir, wer</i>
+ koronaal	Ø	Ø
- koronaal	Ø	Ø

Tabel 5 *r* oan de ein fan it earste lid fan in gearsetting

16. Sjoch Hoekstra (2001:87), Popkema (2006:77) en Tiersma (1979:142), (1999:29).

17. Sjoch Van Bezooijen (2006:159-160, 222), Boelens (1953:57, 59) en Hoekstra (2001:87).

Gearsettingen mei koarte partikels hâlde en drage harren oars as ‘gewoane’ gearsettingen. It giet om de bywurden *dêr*, *ear*, *hjr*, *wer*, *wêr* en de ferhâldingswurden *foar* en *oer*. De *r* falt altyd út. Sjoch tabel 5.

Foarbylden mei in lange fokaal yn it earste lid binne *dêrnei*, *dêrtroch*, *foardat*, *foardwaan*, *foarlêze*, *oerlizze*, *oersetse*, *wêrsûnder*; *dêrmei*, *foarby*, *foarkomme*, *oermeitsje*, *oerwurk*, *wêrfoar*; mei in koarte fokaal yn it earste lid *eardat*, *foardoar*, *foarnaam*, *hjirlâns*, *hjirtroch*, *werdoper*, *werstimme*; *earjuster*, *foarby*, *foarkomme*, *hjirfoar*, *hjirmei*, *werbeneame*, *werfine*.

Yn de measte literatuer falt lykas by ús de *r* altyd út.¹⁸ By Eijkman (1907:37) en Sipma (1913:22) is útfal lykwols opsjoneel. Hoekema (1954:137-138) lit de *r* foar koronalen útfalle, mar foar net-koronalen lit er him altyd stean. By de ynformanten fan Van Bezooijen (2006:159, 221) is it byld diffús. Yn *oertrefte* wurdt de *r* hast altyd weilitten, yn *oergean*, *oermeitsje*, *oerstekke* is er opsjoneel en yn gearsettingen mei *foar-* ([fo.ər]-/[fʏər]-) wurdt er meastentiids al útsprutsen.

3. Konklúzjes

Ut boppesteande beskriuwing kin men dit patroan ôfliede.

- (a) *r*-deleesje is ferplichte yn gefal’t der gjin syllabegrins nei de *r* folget en nei de *r* in koronaal stiet, dus as de *r* en de koronaal ta ien en itselde wurdlied hearre. Dat is it gefal foar de bûgingsútgongen *-s*, *-st*, *-t* en *-d* (bygelyks *broers*, *fierst*, *leart*, *smard*) en foar it ôfliedingssuffiks *-s(k)* (bygelyks *boersk*, *singeliersk*). It ferskil tusken bûging en ôflieding liket fan gjin belang te wêzen. De kondysjes foar *r*-deleesje komme hjir oerien mei dy yn grûnwurden, lykas yn *hurd* en *lears*.
- (b) Yn gefal’t der al in syllabegrins nei de *r* folget, is de útfal fan de *r* net sûnder mear ferplichte. Dat is it gefal foar ôfliedingssuffiksen en oan de ein fan in prefiks of fan it earste lid fan in gearsetting. De kâns op deleesje is it lytst as de *r* tusken in koarte fokaal of in opgeande diftong en in net-koronaal stiet (bygelyks *karke*, *kuorbal* sûnder deleesje), en it grutst nei lange fokalen of delgeande diftongen en foar koronalen (bygelyks yn *gefaarlik*, *skearsjippe*, dêr’t de *r* maklik weifalle kin). De kâns op *r*-deleesje nei in sjwa is foar net-koronalen lytser as foar koronalen (bygelyks *fjouwerfâld*, *skroevedraaierke*, *poeiermolke* sûnder deleesje, en *kuierder*, *poeierdoaze* dy’t de *r* maklik ferlieze kinne).

18. Sjoch Boelens (1952:62), Hoekstra (2001:87), Popkema (2006:77), Tiersma (1979:141), (1999:29) en Visser (1997:127, noat 55), (2000:157).

Likegoed binne der útsûnderingen op it patroan.

- (1) Yn komparativen en tiidwurdsfoarmen dêr't nei de *r* in syllabegrins folget (bygelyks *raarder*, *swierder*; *learde*, *smarden*), is de útfal fan de *r* like ferplichte as yn superlativen en tiidwurdsfoarmen dêr't nei de *r* gjin syllabegrins folget (bygelyks *raarst*, *swierst*; *leart*, *smart*). It is mooglik dat dy deleesje hjir feroarsake wurdt troch it feit dat de begjinkonsonant fan de suffiksen *-der* en *-de(n)* in dentale ploffer is.
- (2) Opfallend is de ferplichte *r*-deleesje foar de ôfliedingssuffiksen *-der* en *-te*, net allinne nei lange, mar ek nei koarte fokalen, dat yn tsjinstelling ta ôfliedingssuffiksen mei *l* of *s* as begjinkonsonant. Mooglik wurdt de deleesje feroarsake troch it feit dat de *d* en *t* ploffers binne.
- (3) Yn gearsettingen mei koarte partikels is oan de ein fan dy partikels *r*-deleesje net opsjoneel, mar ferplichte, sawol nei lange as nei koarte fokalen en sawol foar koronalen as foar net-koronalen. It is hiel gewoan dat ditsoarte koarte en frekwint brûkte wurden har slot-*r* kwytreitsje, sels as se net yn gearsettingen foarkomme.¹⁹ Sipma (1913:22-23) wiist derop dat se yn de sandhi maklik sûnder *r* útsprutsen wurde. Hy neamt de foarbylden *foar skoaltiid*, *oer fiven*, *wer komme*, *hjr bliuwe*, *wêr moast hinne?* Itselde konstatare er foar it by- en bynwurd *mar*: *dêr mar delsette!* Van der Meer & De Graaf (1986:318) neame it frekwinte wurden, dêr't deleesje gewoaner by is as by oare wurden, yn de sandhi en sels yn in noch lossere ferbân: 'In fact, these words may have been restructured for a number of speakers, since they occur [r]-less even before a pause: *siz it mar* [... ma] (..) and *dêr bin ik wer* [... wɛ]'
- (4) Oan de ein fan it prefiks *fer-* is *r*-deleesje net opsjoneel, mar ferplichte, en sawol foar koronalen as foar net-koronalen. Dy *r*-deleesje soe hiel moai ferklearre wurde kinne út it feit dat der gewoanwei gjin klam op *fer-* leit. Dochs kin men jin ôffreegje oft klam wol in faktor fan trochslaand belang is, want yn ôfliedingen mei it prefiks *wjer-* bygelyks sjogge wy nammentlik dat yn it iene gefal it prefiks beklamme is en yn it oare ûnbeklamme en likegoed de realisaasje fan de *r* hieltyd itselde bliuwt (bygelyks *WJERljochtsje*, *wjerSPEGELJE* mei opsjonele *r*). Sels sjogge wy by de *r*-deleesje yn *fer-* earder in parallel mei de deleesje yn gearsettingen mei koarte partikels as earste lid.

19. Dit beheint him net ta wurden op in *r*. Foarbylden binne: *doch*, *noch* en *sjoch*, mei ferlies fan de *ch*.

- (5) Yn gearsettingen mei yn it earste lid in koarte fokaal of in opgeande diftong is oan de ein dêrfan de kâns op *r*-deleesje lyts. Opfallend is dan de opsjonele *r*-deleesje yn in espeltsje gearsettingen mei *buor*- en *skuor*- en yn in wurd as *harsels*. Lykas ûnder punt 4 nei foaren brocht is, kin deleesje hjir net ferklearre wurde út de klam. De realisaasje fan de *r* bliuwt nammentlik itselde, likefolle oft it earste of twadde lid beklamme is (bygelyks *BUORMAN*, *SKUORDOAR* mei opsjonele *r*). It kin him der ek net oan lizze dat, lykas yn punt 3, it earste lid yn in lossen ferbân sûnder *r* foarkomt. Ommers, *har* ferliest foar in pauze nea de *r* (*Ik ha ha(r) sjoen*, mar **Ik sjoch ha*).²⁰ Nei alle gedachten kinne dy gearsettingen troch frekwint gebrûk *r*-leas wurde, en wurde se as sadanich yn har hiele hear en fear yn it leksikon opnommen.²¹ Nijsgjirrich yn dit ferbân is it semantysk ûntrochsichtich wurdene *skaarstien* ([skʏasti.ən], -[sjən] of -[sjɪ]), al yn de 19de ieu sûnder *r* útsprutsen waard, sawol yn it Frysk as yn it Stedfrysk.²²

Koart gearfetsjend, de útsûnderingen op it patroan lykje dus feroarsake te wurden troch fonologyske faktoaren, te witten (dentale) ploffers (1, 2) en pragmatyske faktoaren, te witten frekwint gebrûk (3, 4, 5).

Ta beslút. Foar safier't de literatuer de omkriten beskriuwt dêr't *r*-deleesje yn it Frysk him yn foardocht, komt it byld dêryn yn grutte halen mei ús patroan oerien. Wat mear ôfwikend binne Hoekema (1954) en Van Bezooijen (2006). Hoekema wol der op ta dat ûnder alle omstannichheden de *r* foar koronalen útfalt en foar net-koronalen stean bliuwt. Van Bezooijen konstatearret by har ynformanten hege *r*-skoares yn gefallen dêr't wy de *r* gewoan útfalle litte (kinne). By har is it byld gauris diffús, en dat komt grif trochdat hja, oars as yn de measte literatuer, har útspraken oer *r*-deleesje basearre hat op observaasje. Sy konkludearret op basis fan 26 ynformanten dat *r*-útfal in kompleks proses is, mei fariaasje fan allerhanne aard, sadanich dat de oarsaak dêrfan ûndúdlik bliuwt (s. 180). De hege *r*-skoares by de ynfor-

20. Foar de foarmen *buor* en *skuor* (ferkoarting fan *skuorre*) giet dit net op, omdat se net selsstannich foarkomme.

21. Ferlykje Boelens (1953:59): '(..) Ik kin my yntinke, dat by gemeentearbeiders, dy't al den dei mei folle en lege tarfetten omgeane, it gefoel foar de delen *tar* en *tonne* forlern gien is by it útsprekken fan it wurd *tartonne* en dat him soks uteret yn in forswakke útspraak fan de *r*.'

22. Halbertsma (1867:22): 'Nl. *schoorsteen*, Lf. *scoá'stien*, Sf. *scü'stien*'.

manten ferklearret se troch te wizen op staveringsútspraak, dialektferskillen en ynfloed fan it Nederlânsk (s. 162).²³

Fryske Akademy
Ljouwert

LITERATUER

- Bezooijen, R. van (2006)
Het raadsel van de ratelaar. Rondom de r in het Leewards en het Fries.
Ljouwert/Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Boelens, K. (1952)
‘Hwanneard wurdt de skreaune ‘r’ yn it Frysk útsprutsen?’, yn: *Us Wurk* 1, 45-48, 59-64.
- Boelens, K. (1953)
‘Dy stomme “r”!’, yn: *Us Wurk* 2, 55-59.
- Booij, G.E. (1995)
The Phonology of Dutch. Oxford: University Press.
- Dyk, S. (1987)
‘Oer syllabisearring’, yn: *Co-frisica III. Meidielingen út de universitêre frisistyk. Mitteilungen aus dem Fach Friesische Philologie.* Amsterdam/Kiel: Stúdzjerjochting Frysk Vrije Universiteit/Fach Friesische Philologie, Christian-Albrechts-Universität, 115-141.
- Eijkman, L.P.H. (1907)
Description phonétique des sons de la langue frisonne parlé à Grouw.
Haarlem: Les Héritiers Loosjes.
- Eijkman, L.P.H. (1925)
Phonetische beschrijving van de klanken der Schiermonnikoogsche taal.
Amsterdam: Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

23. It is spitich dat Van Bezooijen foarbygiet oan it ferskil tusken manlju en froulju, want set men de 26 ynformanten ôf tsjin it tal gefallen fan *r*-útfal (foar bûgingssuffiksen, foar ôfliedingssuffiksen en oan de ein fan prefiksen), dan sjocht men nammentlik dat it mear manlju binne dy’t de *r* útfalle litte, dus in mear Fryske útspraak hawwe, wylst froulju de *r* mear útsprekke. Dat is in sterke oanwizing foar taalferoaring troch taal-kontakt, want it binne krekt froulju dy’t foaroprinne yn taalferoaringsprosessen.

- Haan, G.J. de (1997)
 ‘Contact-induced changes in modern West Frisian’, yn: *Us Wurk* 46, 61-89. Ek ferskynd yn: J. Hoekstra, W. Visser en G. Jensma (2010), *Studies in West Frisian Grammar*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 275-300.
- Halbertsma, J.H. (1867)
 ‘Over de uitspraak van het Landfriesch’, yn: *De Taalgids* 9, 1-52.
- Heuvel, H. van den en C. Cucchiari (2001)
 ‘/r/-deletion in Dutch: rumours or reality?’, yn: H. Van de Velde en R. van Hout, *r-atics. Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/. Etudes & Travaux* 4, 185-198.
- Hoekema, T. (1954)
 ‘Over Friese consonantverbindingen, speciaal die met r’, yn: *Leuvense Bijdragen* 44, 134-141.
- Hoekstra, J. (1998)
Fryske Wurdfoarming. Ljouwert: Fryske Akademy.
- Hoekstra, J. F. (2001)
 ‘Standard West Frisian’, yn: H.H. Munske (red.), *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 83-98.
- Kooy, T. van der (1937)
De taal van Hindeloopen. ’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Meer, G. van der en T. de Graaf (1986)
 ‘Sandhi phenomena in Frisian’, yn: H. Andersen (red.) *Sandhi Phenomena in the Languages of Europe*. Berlin/New York/Amsterdam: Mouton de Gruyter, 301-328.
- Popkema, J. (2006)
Grammatica Fries. Utrecht: Uitgeverij Het Spectrum.
- Schutter, G. de en J. Taeldeman (1994)
 ‘Studies in r-klein. II. /r/ in hoofdtonige syllabe voor medeklinker’, yn: *Taal en Tongval*, Themanummer 7, 73-109.
- Sipma, P. (1913)
Phonology & Grammar of Modern West Frisian. London/ Edinburgh/ New York/Toronto/Melbourne/Bombay: Oxford University Press.
- Sytstra, O.H. en J.J. Hof (1925)
Nieuwe Friesche Spraakkunst. Leeuwarden: R. van der Velde.
- Tiersma, P. (1979)
Aspects of the phonology of Frisian based on the language of Grou. Amsterdam: Vrije Universiteit, Studierichting Fries.

- Tiersma, P.M. (1999)
Frisian Reference Grammar. Ljouwert: Fryske Akademy (2de pr.).
- Trommelen, M. (1984)
The Syllable in Dutch. Dordrecht: Foris Publications.
- Visser, W. (1997)
The Syllable in Frisian. With special reference to diminutive formation.
The Hague: Holland Academic Graphics.
- Visser, W. (2000)
‘Frjend wurdt eigener: Oer de âlde Frânske lienwurden yn it Frysk’, yn:
It Beaken 62, 141-218.
- Visser, W. en S. Dyk (2002)
Eilander Wezenbúek. Woordenboek van het Schiermonnikoogs. Ljou-
wert/Leeuwarden: Fryske Akademy.